Universiteit Leiden
The Netherlands

Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Bruin, J. de

Citation
Bruin, J. de. (2017, November 21). *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/55810

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/55810

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

Leiden University Repository

The handle http://hdl.handle.net/1887/55810 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bruin, J. de
Title: Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus
Issue Date: 2017-11-21

RURALE GEMEENSCHAPPEN IN DE CIVITAS CANANEFATIUM 50-300 NA CHRISTUS

Jasper de Bruin

Ontwerp en layout door Laurens van Maren, maren74 DTP & Vormgeving

Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 21 november 2017
klokke 15.00 uur

door
Jasper de Bruin
geboren te Rotterdam
in 1976

Promotoren:
Prof. dr. Willem J.H. Willems (†)
Prof. dr. Frans C.W.J. Theuws

Co-promotor:
Dr. Carol van Driel-Murray

Overige leden:
Prof. dr. Miguel John Versluys
Prof. dr. David R. Fontijn
Prof. dr. Wim De Clercq (Universiteit Gent)
Prof. dr. Fleur Kemmers (Goethe-Universität, Frankfurt am Main)

Dankwoord

Dit proefschrift is tot stand gekomen dankzij de hulp van velen. Het was niet mogelijk geweest deze studie af te ronden zonder de zeer gewaardeerde ondersteuning van prof. dr. Willem Willems (†) en zijn overtuiging dat het gereed zou komen. Hij bood de gelegenheid een half jaar ongestoord aan het manuscript te werken. Het is bijzonder spijtig dat hij het eindresultaat niet meer heeft kunnen zien. Prof. dr. Frans Theuws was zo vriendelijk de taak van promotor over te nemen en het stuk van bijzonder nuttig commentaar te voorzien. Dr. Carol van Driel-Murray heeft de vele versies van het stuk minutieus doorgelezen en becommentarieerd, waardoor het uiteindelijk de vorm heeft gekregen die het nu heeft. Ik denk met veel genoegen terug aan de debatten met mijn begeleiders en dank hen voor het vertrouwen dat zij mij schonken.

Met vele collega's kon ik intensief discussiëren over diverse aspecten van dit proefschrift. Ik dank hen voor hun intellectuele vrijgevigheid. Met name Jean Paul Bakx (Archeologie Delft), Epko Bult (Universiteit Leiden/Archeologie Delft), Ton Derks (Vrije Universiteit Amsterdam), Erik Graafstal (gemeente Utrecht), Stijn Heeren (Vrije Universiteit Amsterdam), Marcel IJsselstein (Universiteit Leiden), Tatiana Ivleva (Newcastle University), Esther Jansma (Universiteit Utrecht/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Fleur Kemmers (Goethe-Universität, Frankfurt am Main), Rien Polak (Auxilia, Radboud Universiteit Nijmegen), Wouter Vos (Vos Archeo) en Ab Waasdorp (Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag) moeten hier genoemd worden.

Archeologisch onderzoek is geen eenmans activiteit en kan niet gebaseerd zijn op gegevens die uitsluitend door de promovendus zijn gecreëerd. Het is om die reden vanzelfsprekend dat de personen en instanties die gegevens belangeloos ter beschikking hebben gesteld hier genoemd worden. Dank aan: Dienke van Baardewijk (Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag), Martien Bakhuizen (Stadsmuseum Woerden), Paul Beliën (De Nederlandsche Bank), Ronald Bijl (Archeon), Mathias Böhm (Österreichische Nationalbibliothek, Wenen), Chrystel Brandenburgh (Erfgoed Leiden), Marijke Brouwer (Fries Museum), Jeroen ter Brugge (Maritiem Museum Rotterdam), Julia Chorus (Chorus Archeologie), Collectie HEK,

Menno Dijkstra (Universiteit van Amsterdam), Marieke van Dinter (Universiteit Utrecht/ ADC ArcheoProjecten), Mark Driessen (Universiteit Leiden), Ernst Elling (Stichting Duivenvoorde), Lourens van der Feijst (ADC ArcheoProjecten), Foto Afdeling Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Paul Franzen (gemeente Nijmegen), Pepijn van de Geer (Archol), Coen Geerdink (Archeodienst), Roderick Geerts (ADC ArcheoProjecten), Michiel Goddijn (Het Kadaster), Tiziano Goossens (Archol), Rob de Graad (†), Svenja Hagedoorn (Archol), Sander Hakvoort (Transect), Tom Hazenberg (Hazenberg Archeologie), Erica van Hees (Universiteit Leiden), Joep Hendriks (Bureau Leefomgevingskwaliteit-Archeologie), Suzanne Hoeve (Provinciaal Archeologisch Depot van de provincie Zuid-Holland), Oscar Holthausen (Bureau Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Rijswijk), Eric Hoogstraat (Stichting Duivenvoorde), Ton Immerzeel (Westlands Museum), Loe Jacobs (Universiteit Leiden), Anne Johnson (Archaeology Collective, Londen), Mirella de Jong (Provinciaal Depot voor Bodemvondsten van de provincie Utrecht), Steven Jongma (Archeologie Delft), Jo Kempkes (†), Eric Ketelaar, Julie van Kerckhove (Aardewerk en Archeologie), Frits Kleinhuis (Provinciaal Archeologisch Depot van de provincie Zuid-Holland), Ruurd Kok (RAAP Archeologisch Adviesbureau), Jochem Koopman (CY2), Hans Koot (Bureau Monumentenzorg en archeologie, gemeente Rijswijk), Kathelijne Kruidhof (RAAP Archeologisch Adviesbureau), Eric van der Kuijl (Hamaland Advies), Wim Kuijper, Walter Laan (Archol), Lara Laken (Lara Laken Archeologisch Pleisterwerk), Silke Lange (BIAX Consult), Maurice Langeveld (Transect), Kirsten Leijnse (BAAC), Ester van der Linden (ArcheoFocus), Femke Lippok (Universiteit Leiden), Ton Lupak (Restaura), Jacques Moerman, Jaap Morel, Hilbrand Noordhof (Stichting Duivenvoorde), Olav Odé (Odeontwerp), Andelko Pavlovic (Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag), Tim de Ridder (Vlaardings Archeologisch Kantoor), Inge Riemersma (Provinciaal Archeologisch Depot van de provincie Zuid-Holland), Tom de Rijk, Gert-Jan van Rijn (Museon), Pauline van Rijn (†), Julius van Roemburg, Stephanie Rompa (Stadsmuseum Woerden), Hans Siemons (Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag), Arend Slot (Stichting Duivenvoorde), Daniël Stiller, Peter Stokkel (Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag), Louis Swinkels (Museum Valkhof), Alain Vanderhoeven (Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Overheid), Monique van Veen (Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag), Caroline Vermeeren (BIAX Consult), Linda Verniers (ADC ArcheoProjecten), Marlies van Vuuren, het Westlands Museum, Ivo van Wijk (Archol), Yardeni Vorst, Peter Vos (Deltares), Annette de Vries (Stichting Duivenvoorde), Toon Vugts, (Toon Vugts Tekstproducties), Marco Zander en Jeroen van Zoolingen (Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag).

Het schrijven van een proefschrift is niet louter een professionele taak. Veel ondersteuning, waarvoor ik hen zeer dankbaar ben, mocht ik ontvangen van Piet en Hélène de Bruin, Floor de Bruin en Remco de Haas, Manu, Jeroen en Hugo Herzberger, Ad en Ria Verleg, Janneke, Raoul, Sam, Mees en Juup Bosboom en, *last but not least,* Cécile, Kato en Maas, die nu (na werktijd) eindelijk hun partner en papa weer volledig tot hun beschikking hebben.

Inhoudsopgave

Dankwoord *v*

1 Inleiding *1*
1.1 De Cananefates 1
1.2 Onderwerp, doel en onderzoeksvragen 5
1.3 Ruraal versus Romeins 7
1.4 Migratie en etnogenese 8
1.5 Becoming Roman? 10
1.6 Terugkerende veteranen van de auxilia 11
1.7 Community 17
1.8 Onderzoeksgeschiedenis en -strategie 18
1.9 Structuur van de tekst 20

2 Landschap en bewoning *23*
2.1 Korte geologische geschiedenis van het gebied vanaf de ijzertijd tot het begin van de Romeinse periode 23
2.2 Het landschap volgens de historische bronnen 24
2.3 Het landschap volgens de bodemkundige en archeologische bronnen 25
2.4 De 'Woudgronden' 31
2.5 Post-Romeinse erosie en verstoringen 32
2.6 Perceptie van het landschap 34
2.7 De nederzettingen in het onderzoeksgebied 35
2.7.1 Classificatie van de nederzettingen 37
2.7.2 Verspreiding van de nederzettingen 37
2.7.3 Namen van de nederzettingen volgens de klassieke bronnen 38
2.8 Administratieve indeling van het gebied 39

3 De Romeins-militaire gemeenschappen *41*
3.1 Ontwikkeling van de limes 43
3.1.1 Inleiding 43
3.1.2 Militaire ontwikkelingen in het onderzoeksgebied tot 70 44
3.1.3 De periode 70-238 49
3.1.4 De periode 238-400 53
3.2 Militaire structuren langs de limes 57
3.2.1 Castella 57
3.2.1.1 Karakteristieken van de castella 59

3.2.1.2 Indeling van de castella 60
3.2.1.3 Locatiekeuze 62
3.2.1.4 Monumentaliteit 64
3.2.1.5 De bezetting van de castella 67
3.2.1.6 Herkomst van de troepen 73
3.2.1.7 Synthese forten 74
3.2.2 Andere militaire versterkingen 77
3.2.2.1 Minicastellum 78
3.2.2.2 Wachttorens 80
3.2.2.3 Mogelijke wachttorens/wachtposten 83
3.2.2.3.1 Katwijk-Klein Duin 83
3.2.2.3.2 Valkenburg-Vliegveld 84
3.2.2.3.3 Valkenburg-De Woerd 84
3.2.2.3.4 Leiden-Meerburg 86
3.2.2.4 Synthese andere militaire versterkingen 86
3.3 Secundaire militaire structuren langs de limes 88
3.3.1 Vici 88
3.3.2 Badhuizen 91
3.3.3 Cultusplaatsen 93
3.3.4 Grafvelden 97
3.3.5 Synthese secundaire militaire structuren 99
3.4 Militaire Infrastructuur 100
3.4.1 Het kanaal van Corbulo 100
3.4.1.1 Jaagpaden langs het kanaal 107
3.4.2 De limesweg 108
3.4.2.1 Het uiterlijk van de limesweg 109
3.4.2.2 Locatiekeuze 110
3.4.2.3 Datering 111
3.4.3 Kadewerken 112
3.4.4 Schepen 114
3.4.4.1 Boomstamboten en boomstamplankboten 116
3.4.4.2 Plankboten 117
3.4.5 Synthese infrastructuur 120
3.5 Rurale nederzettingen in de limeszone 121
3.6 Militaire structuren in het kustgebied ten zuiden van de limes 126
3.6.1 Den Haag-Ockenburgh 127
3.6.1.1 Tijdelijk kamp 127
3.6.1.2 Minicastellum 128
3.6.1.3 Vicus 129
3.6.1.4 Religie 129
3.6.1.5 Grafveld 130
3.6.1.6 Betrokken militaire eenheden en bewoners van de vicus 131
3.6.1.7 Militair complex Ockenburgh 132
3.6.2 Den Haag-Scheveningseweg 134
3.6.2.1 De nederzetting 134
3.6.2.2 Religie 134

3.6.2.2 Den Haag-Scheveningseweg: een militaire vicus 135
3.6.3 Voorburg 136
3.6.4 Naaldwijk-Hoogwerf en omgeving 136
3.6.5 De Lier-Leehove 141
3.6.6 Een kustlimes? 142
3.7 De militaire economie 144
3.8 Militaire gemeenschappen: een synthese 148

4 De stedelijke gemeenschap 151
4.1 Wegen 151
4.1.1 Mijlpalen 151
4.1.2 Het uiterlijk van de weg 154
4.1.3 Andere (veronderstelde) wegen 157
4.1.4 Zijpaden van de hoofdweg? 159
4.1.5 Wegen in het verkavelingssysteem op het platteland 160
4.1.6 Landwegen 161
4.2 Het bestuurlijke centrum in Voorburg 161
4.2.1 Locatiekeuze 162
4.2.2 Problematiek bij de interpretatie van de sporen 162
4.2.3 Ontwikkeling van de nederzetting 164
4.2.3.1 Het einde van de eerste eeuw en de eerste helft van de tweede eeuw 164
4.2.3.2 De tweede helft van de tweede eeuw 167
4.2.3.3 De derde eeuw en het begin van de vierde eeuw 174
4.2.4 Religie in de stad 176
4.2.5 De economie van de stad 178
4.2.6 De stad in Voorburg 179
4.3 De stedelijke gemeenschap 181

5 De rurale gemeenschappen 187
5.1 Inleiding 187
5.2 De late ijzertijd (250 voor Christus-0) 187
5.3 Een bewoningshiaat? 190
5.4 Nieuwe bewoners in de eerste eeuw 195
5.4.1 Begindatering van de bewoning 195
5.4.2 Herkomst van de bewoners 198
5.4.2.1 Historische en epigrafische bronnen over de herkomst van de Cananefaten 198
5.4.2.2 Archeologische bronnen over de herkomst van de Cananefaten 201
5.4.2.3 De herkomst van de Cananefaten 206
5.4.2.3.1 Een hypothetisch scenario 206
5.4.2.3.2 Archeologische gegevens en historische bronnen 206
5.4.2.3.3 De naamgeving van de civitas 207
5.5 De rurale nederzettingen tussen 50 en 275/300 208
5.5.1 Rurale nederzettingen in de microregio Schiedam 209
5.5.2 Rurale nederzettingen in de microregio Naaldwijk 214
5.5.3 Rurale nederzettingen in de Haagse regio 221

5.5.4 De microregio's 232
5.6 Graven en grafvelden 233
5.6.1 Het grafritueel 234
5.6.2 'Losse' graven 235
5.6.3 Kleine clusters met graven 237
5.6.4 Graven langs de Romeinse weg 238
5.6.5 Inhumaties en losse skeletdelen in een nederzettingscontext 239
5.6.6 Grafrituelen 240
5.7 Religie 243
5.7.1 Rurale cultusplaatsen 243
5.7.2 Deposities 244
5.7.3 De religie in het gebied 246
5.8 Greppelsystemen, dammen en duikers 248
5.8.1 Greppelsystemen 248
5.8.1.1 Ontwikkeling van het greppelsysteem 249
5.8.1.2 Maatvoering 251
5.8.1.3 Functies 253
5.8.1.4 Resumé 254
5.8.2 Dammen en duikers 255
5.8.3 Ontginning en waterbeheersing 256
5.9 De rurale economie 257
5.9.2 Tuinbouw 258
5.9.3 Hout 259
5.9.4 Veeteelt 261
5.9.5 Visserij 264
5.9.6 Jacht 265
5.9.7 Surplusproductie 265
5.9.7.1 Akkerbouwsurplus 266
5.9.7.2 Veeteeltsurplus 269
5.9.7.3 Surplusproductie in de rurale nederzettingen 269
5.9.8 Ambachtelijke activiteiten 270
5.9.9 Zoutraffinage 272
5.9.10 Synthese rurale economie 273
5.10 Het einde van de rurale bewoning 276
5.10.1 Nederzettingen met een einddatering rond het begin van de derde eeuw 276
5.10.2 Nederzettingen met een einddatering na het midden van de derde eeuw 277
5.10.3 Redenen voor het verlaten van de nederzettingen in de derde eeuw 282
5.10.4 Bewoning in de vierde eeuw 284
5.11 Continuïteit naar de vroege middeleeuwen 286
5.12 De rurale gemeenschap 286

6 Synthese *289*
6.1 De eerste helft van de eerste eeuw 289
6.2 De tweede helft van de eerste eeuw 290
6.3 De eerste helft van de tweede eeuw 293
6.4 De tweede helft van de tweede eeuw 296

6.5 De eerste helft van de derde eeuw 305
6.6 De tweede helft van de derde eeuw 310
6.7 De vierde eeuw en later 313
6.8 Besluit 314

7 Conclusies 317
7.1 De gemeenschap van de Cananefates 317
7.2 De Cananefates 320
7.3 De Cananefaatse casestudy 320

Afkortingen 323

Literatuur 325
Antieke bronnen: 325
Moderne bronnen: 327

Summary 401

Curriculum Vitae 405

Appendices 407
Appendix 1. Inscripties die een Cananefaatse identiteit vermelden 408
Appendix 2. Inscriptie op een sarcofaag uit Hongarije, die melding maakt van Forum Hadriani in Germania inferior 409
Appendix 3. Terra sigillata uit Katwijk-Klein Duin 410
Appendix 4. Tekst en foto van een recent ontdekt militair diploma 414
Appendix 5. Nieuwe kalibratie dendrochronologische monsters Schiedam-Polderweg 416
Appendix 6. Rurale begravingen 417
Appendix 7. Keramiek uit dendrogedateerde contexten (Naaldwijk-Hoogwerf en Harnaschpolder MDHP-07) 418
Appendix 8. Nederzettingen in het onderzoeksgebied 424

Kaartbijlagen 430

Lijst van figuren

Fig. 1.1. Locatie van het onderzoeksgebied in Nederland.

Fig. 1.2. Mijlpaal, gewijd aan keizer Decius, gedateerd in 250. Op de een na onderste regel worden de Cananefates vermeld. Afbeelding gemeente Den Haag, afdeling Archeologie.

Fig. 1.3. Militair diploma, gevonden in Poeldijk. Afbeelding naar Bogaers 1979, 361 Abb. 4 en 363 Abb. 6. Links: binnenzijde van het diploma, rechts buitenzijde van hetzelfde diploma.

Fig. 1.4. Verspreiding van militaria en paardentuig in rurale nederzettingen in de civitas Cananefatium (links) en het Bataafse gebied (rechts). Afbeelding naar Van Roemburg 2011, 110, fig. 5.1 en 5.2.

Fig. 2.1. Paleogeografische reconstructie van het onderzoeksgebied. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee. Enkele belangrijke waternamen zijn weergegeven.

Fig. 2.2. Intacte lagenpakketten en Romeins muurwerk onder een kas in Poeldijk. Foto Westlands Museum.

Fig. 2.3. Nederzettingen in het onderzoeksgebied, onderverdeeld naar aard, geplaatst op de paleogeografische reconstructie. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee.De vierkante symbolen zijn militaire nederzettingen; de grote cirkel is de stad en de stippen zijn rurale nederzettingen.

Fig. 2.4. Plaatsen in het onderzoeksgebied op de Peutingerkaart. Afbeelding: Österreichische Nationalbibliothek/Vienna Codex 324, segment 1 (uitsnede).

Fig. 3.1. Militaire nederzettingen met bijbehorende infrastructuur in het onderzoeksgebied, geplaatst op de paleogeografische reconstructie. De nummers verwijzen naar tabel 3.1; rurale nederzettingen in de limeszone zijn niet afgebeeld. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee. De vierkante symbolen zijn de militaire nederzettingen; de doorgetrokken zwarte lijn is de limesweg en de doorgetrokken donkerblauwe lijn is het kanaal van Corbulo.

Fig. 3.2. Gravure van de Brittenburg op het strand bij Katwijk, door Abraham Ortelius uit 1568. De inscriptie met de vermelding van het altaar van Claudius (aram a divo claudio) staat midden onderaan. Afbeelding: Collectie HEK, Nederland.

Fig. 3.3. Fragmenten van Trierse spreukbekers, gevonden in Valkenburg-De Woerd en Leiden-Meerburg. Foto auteur.
Fig. 3.4. Vierde-eeuwse drieknoppenfibula uit Leiden-Roomburg. Tekening B. Donker.
Fig. 3.5. De plattegrond van de Brittenburg volgens de gravure van Ortelius (links) en aan de rechterzijde de plattegrond van het laat vierde-eeuwse castellum van Krefeld-Gellep in Duitsland (naar Dijkstra en Ketelaar 1965, 37 en Reichmann 1998, 31, Abbildung 7).
Fig. 3.6. Links een geïdealiseerde castellum plattegrond, rechts de plattegrond van Valkenburg Fase 6, met de verschillende Latijnse termen. Afbeelding links naar Johnson 1987, 46, Abb. 19 en Polak et al. 2004, 40, afb. 9. Afbeelding rechts naar Groenman-Van Waateringe en Van Beek 1988, 55, fig. 1.40.
Fig. 3.7. Legioensvestingen (castra, grote vierkante symbolen) en castella (kleine vierkante symbolen) langs de Rijn in de pre-Flavische periode. Afbeelding M. Polak.
Fig. 3.8. Bouwinscripties. Uit Leiden: 1 tot en met 4 (Foto's Stichting Kasteel Duivenvoorde: nummers 1 en 2; de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: nummer 3; het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: nummer 4); uit Alphen aan den Rijn (5; Franzen 2004, 210-212); uit Woerden (6; foto's Provinciaal Depot voor Bodemvondsten van de Provincie Utrecht; F. Lippok) en uit Valkenburg (7 en 8; Bogaers 1990, 53-56 en tekeningen en Van Giffen 1948, 190-191; afb. 23,4).
Fig. 3.9. Groot kalkstenen blok met telmerken uit Alphen aan den Rijn. Op het blok ligt een schaalbalkje met een lengte van 50 centimeter. Foto P. Franzen.
Fig. 3.10. Kruik met graffito van de act(u)arius Lucius van het Cohors XV Voluntariorum Civium Romanorum (Bogaers en Haalebos 1981, 109-110, tekening E.J. Ponten).
Fig. 3.11. Gedeeltelijk gereconstrueerde stempels op baksteen van het Cohors XV Voluntariorum Civium Romanorum, gevonden in Woerden (Willems en Haalebos 1999b, 251, fig. 6; tekening E.J. Ponten).
Fig. 3.12. Leren schildhoes met het embleem van het Cohors XV Voluntariorum Civium Romanorum. Links het originele object, rechts een reconstructie. Linker afbeelding: Van Driel-Murray 1999, 46, fig. 2; rechter afbeelding C. van Driel-Murray.
Fig. 3.13. De plattegronden van Valkenburg en Zwammerdam per bouwfase. Boven Valkenburg Fase 1 tot en met 7, onder Zwammerdam fase 2 en 3. Afbeelding naar Glasbergen en Groenman-van Waateringe, 1974, 21, fig. 9, Groenman-Van Waateringe en Van Beek 1988, Haalebos en Franzen et al. 2000, 18-19, afb. 4 en 5.
Fig. 3.14. Verhoudingen van de herkomstgebieden van de stempels op terra sigillata-aardewerk uit drie castellumcontexten langs de Rijn, in absolute aantallen (y-as) en in chronologisch verband (x-as). Blauw zijn Zuid-Gallische stempels, rood zijn Midden-Gallische stempels en groen zijn Oost-Gallische stempels. Naar Bijl 2013, 133, fig. 56.
Fig. 3.15. Minicastellum Valkenburg-Marktveld. Afbeelding naar tekening G. van Haaff/ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Fig. 3.16. (Vermoedelijke) militaire structuren op het Marktveld in Valkenburg; linksbovenaan de oudste wachttoren, in het midden de omgreppeling van jongste wachttoren, gebouwd op de locatie van het minicastellum, en onderaan een greppelsysteem dat samenhangt met een mogelijk latere wachtpost. In rood de oudste wachttoren, lichtblauw is een waterput en donkerblauw zijn de diverse greppels. De grijze vlakken zijn niet opgegraven. Naar tekening G. van Haaff/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Fig. 3.17. Kruik met graffiti > SVPIIRIS MIILI (van Melus, van de centuria van Super), gevonden in Alphen aan den Rijn-Lemkes. Afbeelding Van der Kuijl 1994, Bijlagen, 113.
Fig. 3.18. Overzicht van de vicus van Valkenburg-De Woerd. Gebaseerd op Vos en Van der Linden 2011, Bijlage 3. Rood zijn gebouwplattegronden, geel is een Romeins wegtracé en grijs is niet opgegraven.
Fig. 3.19. Altaar voor Sol Elagabalus uit Woerden. Naar foto F. Lippok.
Fig. 3.20. Bronzen gezichtsmasker uit Leiden-Roomburg. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
Fig. 3.21. Ruiterhelmen uit Bodegraven en Woerden. Foto's Rijksmuseum van Oudheden, Leiden en Restaura BV.
Fig. 3.22. Verhoudingen van de herkomstgebieden van de stempels op terra sigillata-aardewerk uit drie vicuscontexten langs de Rijn, in absolute aantallen (y-as) en in chronologisch verband (x-as). Blauw zijn Zuid-Gallische stempels, rood zijn Midden-Gallische stempels en groen zijn Oost-Gallische stempels. Naar Bijl 2013, 133, fig. 56.
Fig. 3.23. Militaire infrastructuur in het onderzoeksgebied, geplaatst op de paleogeografische reconstructie. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee. De vierkante symbolen zijn de militaire nederzettingen; de doorgetrokken zwarte lijn is de limesweg en de doorgetrokken donkerblauwe lijn is het kanaal van Corbulo.
Fig. 3.24. Doorsnede van het kanaal van Corbulo in Leidschendam. Foto M. van Veen.
Fig. 3.25. Links: opvallend rechte, fossiele waterloop ter hoogte van de Vlietweg in Naaldwijk. Afbeelding naar Van Liere 1948, kaartbijlage 3. Rechts: waterloop langs de Vlietweg in Naaldwijk, die richting De Lier-Leehove loopt. Afbeelding naar Kruikius en Kruikius 1977 (1712), kaartblad 7.
Fig. 3.26. Het jagen van een schip op het monument van Igel. Afbeelding naar Dragendorff en Krüger 1924, 46, Abb. 27.
Fig. 3.27. Verschillende typen van de limesweg (naar Luksen-IJtsma 2010, 15, afb. 2.1).
Fig. 3.28. Goed bewaard stuk van de limesweg (Valkenburg Veldzicht). Foto W. K. Vos.
Fig. 3.29. Boomstamboten (bovenste twee, de schepen Zwammerdam 5 en 1) en boomstamplankboten (onderste twee, de schepen Zwammerdam 3 en Woerden 3). Afbeelding naar De Weerd 1988; Hallewas 1989, 338, afb. 16.
Fig. 3.30. Plankboten. Het gaat om de schepen (van boven naar beneden) Zwammerdam 4, Woerden 7, Zwammerdam 2, Zwammerdam 6 en Woerden 1. Afbeelding naar De Weerd 1988; Haalebos 1996, 475-509; de afbeelding van de Zwammerdam 4 werd beschikbaar gesteld door J. Morel en Y. Vorst.

Fig. 3.31. Het bomen van een schip, geladen met vaten, op een van de Nehalennia altaren. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
Fig. 3.32. Inscriptie met vermelding van de prata aureliana uit Menden (Duitsland), gevonden op zo'n 3 kilometer ten oosten van de Rijn, tegenover Bonn, waar het eerste legioen Minervia gelegerd was. De inscriptie luidt: [L]egio prim[a] / Minerv[ia] / [p]ia fideli[s] / prata / [A]urelian[a] / [a]dampliav[it]: "Het eerste legioen Minervia pia fidelis heeft het weideland, dat naar Aurelius vernoemt is, vergroot." (Von Petrikovits 1974, 28). Afbeelding: Von Petrikovits 1974, 27, Bild 1.
Fig. 3.33. De rurale nederzetting Valkenburg-Marktveld. Rood zijn de diverse gebouwplattegronden, de grijze delen zijn niet opgegraven. De nederzetting wordt omgeven door hekwerken. Naar composiettekening G. van Haaff/ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Fig. 3.34. Het minicastellum in Den Haag-Ockenburgh. Naar Lanzing en Siemons 2012, 34, afb. 2.1.
Fig. 3.35. Deposities in Den Haag-Ockenburgh. Foto's Afdeling Archeologie gemeente Den Haag.
Fig. 3.36. Plattegrond nederzetting Den Haag-Scheveningseweg. Afbeelding Afdeling Archeologie gemeente Den Haag.
Fig. 3.37. Spitsgracht, opgegraven in de nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf. Foto: Archol BV.
Fig. 3.38. Stempels op baksteen van de Classis Germanica pia Fidelis, gevonden in Naaldwijk-Hoogwerf. Foto's ADC ArcheoProjecten, auteur.
Fig. 3.39. Bronzen plaat met een inscriptie van de Classis Augusta Germanica. Foto ADC ArcheoProjecten.
Fig. 3.40. Arm van een kleiner standbeeld uit Naaldwijk-Hoogwerf. Foto Museum Valkhof.
Fig. 4.1. Ligging van het stedelijk centrum in Voorburg en het tracé van de weg van Voorburg naar Naaldwijk in het onderzoeksgebied. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee.De rode cirkel is de stad; de doorgetrokken zwarte lijn is de weg.
Fig. 4.2. Verschillen tussen een door Holwerda gepubliceerde opgravingsplattegrond van de vindplaats Den Haag-Ockenburgh (rechts) en de plattegrond van hetzelfde deel van de vindplaats, opgegraven door de Afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag in 1995. Afbeelding naar Kersing en Waasdorp 1996, 8, Afbeelding 2 en Waasdorp en Van Zoolingen 2015a, Bijlagen kaart A.
Fig. 4.3. Kretensische wijnamfoor van het type Dressel 43 (Dressel 1879) uit Voorburg, nog voorzien van de houten stop. Afbeelding naar Driessen 2014b, 151, fig. 8.1a; foto A. Dekker.
Fig. 4.4. Inscriptie met de vermelding van de ordo decurionum uit Voorburg. De lengte van de steen is 26,5 centimeter. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
Fig. 4.5. Houten paalfundering onder de stadsmuur in Voorburg. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden/Holwerda 1923, 10.

Fig. 4.6. Omvang van de stad in Voorburg, naar Bink en Franzen 2009, 439 en Driessen 2014a, 98, fig. 6.1. In paars grachten van de stad en waterputten, in donkerrood muren, in roze stenen vloeren, in geel kuilen en in blauw waterlopen en de haven. Het verloop van de stadsmuur aan de oost- en zuidzijde is hypothetisch.
Fig. 5.1. Voorbeelden van een (van links naar rechts) haak-, boog-, knik- en kapfibula (variant Bozum) en een ogenfibula, afkomstig uit het onderzoeksgebied. Tekeningen B. Donker; L.M.B. van der Feijst.
Fig. 5.2. Ligging microregio's in het onderzoeksgebied (zwart omkaderd), geplot op de paleogeografische reconstructie. A is de microregio Schiedam, B is de microregio Naaldwijk en C is de Haagse regio. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee. De vierkante symbolen zijn militaire nederzettingen; de grote cirkel is de stad en de stippen zijn rurale nederzettingen.
Fig. 5.3. Rurale nederzettingen in de microregio Schiedam. De nummers verwijzen naar de sites in de tekst. Bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen. De rode stippen zijn rurale nederzettingen.
Fig. 5.4. Een voorbeeld van een nederzettingsterrein uit de microregio Schiedam; het gaat om de vindplaats Schiedam-Kethel. Rood zijn gebouwplattegronden, blauw is een watervoerende kreek die aan de westzijde voorzien is van beschoeiingen en grijs is niet opgegraven. Afbeelding naar Modderman 1975, 151, fig. 2.
Fig. 5.5. Enkele huisplattegronden uit de microregio Schiedam. Afbeelding naar Hallewas 1986, 49-50, afb. 4, 5 en 6; Meirsman en Moree 2004, 62, afb. 22. Inzet: de A-constructie: A is de traditionele reconstructie en B tot en met D zijn alternatieve constructies (afbeelding en beschrijving naar Kodde 2014, 302, afb. 5).
Fig. 5.6. Haardplaats, bekleed met Romeinse dakpannen in de nederzetting Schiedam-Polderweg. Foto R. de Graad.
Fig. 5.7. Rurale nederzettingen in de microregio Naaldwijk. De nummers verwijzen naar de sites in de tekst. Geel zijn duinzanden en strandwallen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen en de Noordzee. Het vierkante symbool is een militaire nederzetting en de stippen zijn rurale nederzettingen.
Fig. 5.8. Een voorbeeld van een nederzettingsterrein uit de microregio Naaldwijk; het gaat om de vindplaats Naaldwijk-'t Zand Heultje. Rood zijn gebouwplattegronden, lichtblauw zijn waterputten, groen zijn overige structuren zoals hekwerken en donkerblauw zijn greppels. Het grijze gebied is niet opgegraven. Afbeelding L.M.B. van der Feijst, met aanpassingen.
Fig. 5.9. Enkele huisplattegronden uit de microregio Naaldwijk. Naar Goossens 2012, 38, fig. 5.9; Leijnse et al. 2015, kaartbijlage 4; Van der Feijst 2012a, 27, afb. 4.1.

Fig. 5.10. Porticushuizen in het onderzoeksgebied. De bovenste plattegrond is aangetroffen in de nederzetting Naaldwijk-'t Zand Heultje (naar Van der Feijst 2012a, 27, afb. 4.1), de middelste plattegrond is gevonden in de nederzetting Den Haag-Hoge Veld (naar Siemons en Laan 2009, 60, afb. 3.8). De onderste plattegrond is afkomstig van de nederzetting Harnaschpolder-Zuid (naar Goossens 2006b, 185, afb. 4.3.1).
Fig. 5.11. Doorsnede van een ingraving uit de Romeinse tijd, gevuld met puin, op de nederzetting Naaldwijk-Mars. Foto auteur.
Fig. 5.12. Onderheiing van het hypocaustum in de nederzetting Naaldwijk-Mars. In de noordwesthoek lagen nog drie stukken Grauwacke in situ. Naar Leijnse et al. 2015, kaartbijlage 4.
Fig. 5.13. Terra sigillata-wrijfschaal van het type Dragendorff 43 (Dragendorff 1895) met een uitzonderlijk grote diameter van 45 centimeter. Afbeelding naar Van Roemburg 2015, 95, fig. 42.
Fig. 5.14. Rurale nederzettingen in de Haagse regio. De nummers verwijzen naar tabel 5.5 en de sites in de tekst. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen. De grote cirkel is de stad en de stippen zijn rurale nederzettingen.
Fig. 5.15. Een voorbeeld van een nederzettingsterrein uit de Haagse regio; het gaat om de vindplaats Den Haag-Hoge Veld. Rood zijn gebouwplattegronden, lichtblauw zijn waterputten, groen zijn overige structuren zoals hekwerken en donkerblauw zijn greppels. Het grijze gebied is niet opgegraven. Afbeelding naar Siemons en Lanzing (red.) 2009, Kaart 1.
Fig. 5.16. Grote eenvormigheid op het gebied van de huisplattegronden in Den Haag-Hoge Veld. Afbeelding Siemons en Laan 2009, 42, afb. 3.1.
Fig. 5.17. Terra sigillata-beker met barbotine, van het type Ludowici Vwa (Ludowici 1927) en gevonden in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid. Driesen en De Winter 2006, 238, afb. 4.3.2-9.
Fig. 5.18. Reconstructie van de wandschilderingen uit Rijswijk-De Bult. Naar Bloemers 1978, 338.
Fig. 5.19. Gebouw met stenen fundering in Rijswijk-De Bult.Naar Bloemers 1978, Beilage 1a.
Fig. 5.20. Stenen fundament en reservoir met door middel van dakpannen afgedekte goot in de nederzetting Poeldijk-Wateringseweg. Foto's E.J. Bult; Westlands Museum.
Fig. 5.21. Houten meubelstukken uit rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied. Leijnse 2015b, 189-191; meubelpoot rechts met dank aan S. Lange.
Fig. 5.22. Primaire dump van weinig gefragmenteerd handgevormd aardewerk in een nederzettingscontext (Harnaschpolder-Woudselaan; foto auteur).
Fig. 5.23. Handgevormde pot, gevonden in een paalkuil van een huis in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid. Driesen en De Winter 2006, 245, afb. 4.3.2-14.
Fig. 5.24. Dierbegravingen op de nederzetting Den Haag-Hoge Veld; naar Siemons en Lanzing 2009, 307-309. Het bij de dierbegravingen aangetroffen vondstmateriaal hoeft geen deel uit te maken van het depositieproces van deze dieren.

Fig. 5.25. Hond, afgedekt met 79 weefgewichten, aardewerk- en baksteenfragmenten, in de nederzetting Harnaschpolder-Woudselaan. Foto Archeologie Delft.
Fig. 5.26. Overzicht van de verkaveling in de omgeving van de Harnaschpolder en Rijswijk.
Fig. 5.27. Typen duikers (naar Ter Brugge 2002, 65-66, afb. 3). Het gaat om de uitwateringsduiker met klep, geplaatst in een dam in een geul (1) of sloot (2). Duikers kunnen ook als verbindingsduiker zijn gebruikt (3).
Fig. 5.28. Uitwateringsduiker in Valkenburg-Marktveld. Zichtbaar is ook de klep die zich aan de zijde van het buitenwater bevond. Foto's Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / E.J. Bult.
Fig. 5.29. Twee voorbeelden van moestuinen in het onderzoeksgebied (naar Van der Mijle Meijer 2014, 28-31, afb. 3.13).
Fig. 5.30. Houten wijnvat, hergebruikt als bekisting van een waterput in de nederzetting Harnaschpolder-Zuid, tijdens de opgraving. Foto J. Zorgman.
Fig. 5.31. Voor- en achterzijde van een schrijfplankje, gevonden in de nederzetting Naaldwijk-Mars. Afbeelding naar Leijnse 2015b, 189, figuur 62b.
Fig. 5.32. Boetnaald, gevonden in Naaldwijk-Hoogwerf. Foto Restaura BV.
Fig. 5.33. Grote opslaggebouwen in Rijswijk-De Bult en Den Haag-Uithofslaan. Afbeelding links: naar Bloemers 1978, Beilage 1a; rechts: Afdeling Archeologie, gemeente Den Haag.
Fig. 5.34. Min of meer complete leren schoenzolen uit het onderzoeksgebied. De zolen zijn afkomstig uit (van links naar rechts): Rotterdam-Binnenrotte, Rotterdam-Overschie, Vlaardingen-Hoogstad 1, Westland-Oostbuurtseweg, Naaldwijk-Hoogwerf en Naaldwijk-Mars. Tekeningen C. van Driel-Murray.
Fig. 5.35. Het bakken van aardewerk boven het maaiveld op St. Lucia in het Caraïbisch gebied in 2004. Foto's L.F.H.C. Jacobs.
Fig. 5.36. Kleine muntschat, gevonden in Harnaschpolder-Zuid. Naar Hensen 2006, 275, afb. 4.3.6-7a-c.
Fig. 5.37. Fragment van een Trierse spreukbeker, gevonden in Den Haag-Uithofslaan, vindplaats 1. Foto Afdeling Archeologie gemeente Den Haag.
Fig. 5.38. Tweede helft derde- en vroeg vierde-eeuwse fibulae, gevonden op rurale nederzettingsterreinen in het onderzoeksgebied. Van links naar rechts: een Germaanse voetloze fibula met hoge naaldhouder type Böhme 37e, een omegafibula van het type Böhme 51b, een late draadfibula van het type Vanhoutte 2009 en een drieknoppenfibula van het type Haalebos 16. Tekening L.M.B. van der Feijst.
Fig. 5.39. Concentratie van dertig complete tegulae en vijftien imbrices in de nederzetting Leidschendam-Leeuwenbergh. Foto Bureau Monumentenzorg en Archeologie, gemeente Rijswijk.

Lijst van tabellen

Tabel 1.1. Inscripties die melding maken van een Cananefaatse identiteit. Voor de volledige tekst van de inscripties en de literatuurverwijzingen, zie appendix 1.
Tabel 2.1. Aantallen militaire nederzettingen, de Romeinse stad en de rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied.
Tabel 3.1. Militaire structuren in de Cananefaatse civitas. De nummers verwijzen naar fig. 3.1.
Tabel 3.2. Bouwinscripties uit de *castella* in het onderzoeksgebied.
Tabel 3.3. De verschillende castella in het onderzoeksgebied met hun fasering, omvang en bezettingen.
Tabel 3.4. Stempels op bakstenen in de castella in het onderzoeksgebied. Katwijk (Bloemers en De Weerd 1984, 45); Valkenburg (Brunsting 1948, 193-200; Brunsting 1955, 122-126; Glasbergen 1972, 65-67); Leiden-Roomburg (Gazenbeek 2016, 169-173); Alphen aan den Rijn (Kop 2013, 31-32; Polak et al. 2004, 204); Zwammerdam (Bloemers en De Weerd 1984, 45); Bodegraven (Beunder 1980, 17-18); 7: Woerden (Blom en Vos 2007, 413; Haalebos en Lanzing 2000, 16; Van Pruissen et al. 2007, 197-203).
Tabel 3.5. Baksteenstempels van Valkenburg-De Woerd. Naar Vermeulen 2003, 115, tabel 6.
Tabel 3.6. Baksteentempels van Leiden-Meerburg.
Fig. 3.17. Kruik met graffiti > SVPIIRIS MIILI (van Melus, van de centuria van Super), gevonden in Alphen aan den Rijn-Lemkes. Afbeelding Van der Kuijl 1994, Bijlagen, 113.
Tabel 3.7. |Overzicht van de secundaire militaire structuren in het onderzoeksgebied.
Tabel 3.8. Altaren uit het onderzoeksgebied.
Tabel 3.9. Pijpaarden beeldjes in militaire contexten langs de Rijn.
Tabel 3.10. Eigenschappen van het kanaal van Corbulo. De genoemde maten van het kanaal zijn in meters.
Tabel 3.11. Dateringen van constructies en reparaties van de limesweg tussen Katwijk en Utrecht. Dit overzicht is gebaseerd op meerdere dendrochronologische dateringen van hout.
Tabel 3.12. Resten van schepen binnen het onderzoeksgebied. De vermelde afmetingen zijn de maximale afmetingen.
Tabel 3.13. Pijpaarden beeldjes in Den Haag-Ockenburgh.
Tabel 3.14. Militaire stempels op baksteen uit Den Haag-Ockenburgh (Waasdorp 2015b, 347).
Tabel 3.15. Pijpaarden beeldjes in Den Haag-Scheveningseweg.

Tabel 3.16. Militaire stempels op baksteen uit Voorburg (naar Van Diepen 2014, 526, tabel II-2.10, aangevuld met Holwerda 1923, 140 en afb. 103, 48).
Tabel 3.17. Militaire stempels op baksteen uit Naaldwijk.
Tabel 3.18. Aantallen munten van enkele militaire nederzettingen in het onderzoeksgebied.
Tabel 3.19. Styli, houten schrijfplankjes, inktpotten en naamsgraffiti van de militaire nederzettingen in het onderzoeksgebied. De X staat voor aanwezig, doch aantal onbekend.
Tabel 4.1. Mijlpalen in het onderzoeksgebied.
Tabel 4.2. Hoogtes en breedtes van het wegdek (in meters) van de Romeinse weg.
Tabel 4.3. Wij-altaren uit Voorburg.
Tabel 4.4. Pijpaarden beeldjes uit Voorburg. Naar Driessen 2014d, 497, tabel II-1.8.1.
Tabel 4.5. Steden in Germania inferior met hun juridische status en omvang, in hectare. Informatie over de juridische status is gebaseerd op Van der Weyden 2013, 97, tabel 7.1. In Xanten was niet het gehele areaal binnen de stadsmuren bebouwd (Müller 2008, 274 en Abb. 159). Dit geldt vermoedelijk ook voor Tongeren.
Tabel 5.1. Metaalvondsten uit de late ijzertijd in het onderzoeksgebied.
Tabel 5.2. Fragmenten van La Tène armbanden in het onderzoeksgebied. Type-indeling volgens Haevernick 1960.
Tabel 5.3. Nederzettingsterreinen in de microregio Schiedam.
Tabel 5.4. Nederzettingsterreinen in de microregio Naaldwijk.
Tabel 5.5. Vier vrijwel volledig opgegraven nederzettingsterreinen in de Haagse regio.
Tabel 5.6. Overzicht van de begravingen in rurale context. De bijbehorende literatuur staat in appendix 6.
Tabel 5.7. Inhumatiegraven in een rurale context.
Tabel 5.8. Pijpaarden beeldjes in rurale context.
Tabel 5.9. Duikers in het onderzoeksgebied.
Tabel 5.10. Door middel van dendrochronologie gedateerde contexten met percentages handgevormd en gedraaid aardewerk, gebaseerd op aantallen scherven. Voor aanvullende gegevens met betrekking tot Naaldwijk-Hoogwerf en Harnaschpolder-Woudselaan, zie appendix 7.
Tabel 5.11. Munten uit de muntschat van de nederzetting Harnaschpolder-Zuid. Naar Hensen 2006, 274, tabel 4.3.6-2.
Tabel 5.12. Einddateringen van enkele rurale nederzettingen in het onderzoeksgebied.
Tabel 5.13. Fibulae met een datering van na 250, gevonden in rurale nederzettingen. Een voorbeeld van elk type staat in figuur 5.38. De typebenamingen verwijzen naar Böhme 1972 en Vanhoutte 2009.